

**Ο Γκράμσι στην Ινδία. Η προβληματική της ιστορίας των υπάλληλων τάξεων
(subaltern history)**

Έφη Γαζή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ο τίτλος της ανακοίνωσης έχει μεταφορική σημασία και αναφέρεται στις κληρονομίες του Αντόνιο Γκράμσι στην πρώτη τουλάχιστον φάση των θεωρητικών αναζητήσεων της «ιστορίας των υπάλληλων τάξεων». Η παράθεση και του αγγλικού όρου στον τίτλο δεν έγινε για λόγους εντυπωσιασμού ή ξενομανίας αλλά εξαιτίας της μεταφραστικής μου αμηχανίας. Ο όρος subaltern history αποτελεί ένα επιτυχημένο λογοπαίγνιο στην αγγλική γλώσσα. Αναφέρεται στην ιστορία των υπάλληλων τάξεων και ομάδων αλλά και την έννοια της «υπάλληλης ιστορίας», δηλαδή αυτής που παράγεται μέσα σε σχέσεις εξάρτησης και υπο το βάρος του διπόλου γνώση/εξουσία.

Η «ιστορία των υπάλληλων τάξεων/ομάδων» ή/και «υπάλληλη ιστορία» αποτελεί ένα ιστοριογραφικό εγχείρημα που ξεκίνησε το 1982 ως σειρά παρεμβάσεων στην ιστορία της αποικιοκρατούμενης Ινδίας. Πρωτεργάτης του εγχειρήματος ήταν ο Ranajit Guha (1923-), μαρξιστής καθηγητής κοινωνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο τότε του Σάσεξ (Μ. Βρετανία) και μια μικρή ομάδα νέων ιστορικών, κυρίως μαθητών και συνομιλητών του από την Ινδία, την Βρετανία και την Αυστραλία. Η σειρά *Subaltern Studies: Writings on Indian History and Society* που εγκαινίασε ο Γκούχα έμελλε να έχει μια πρωτόγνωρη και μη αναμενόμενη για τους πρωτεργάτες της διάδοση. Σε λιγότερο από είκοσι πέντε χρόνια, προσήλκυσε το ενδιαφέρον πολλών και διαφορετικών επιστημονικών κοινοτήτων. Απέκτησε διεθνή διάσταση. Ξεπέρασε το θεματικό πλαίσιο της ιστορίας της Ινδίας και της Νοτιο-Ανατολικής Ασίας ενώ υπερέβη τα όρια της ιστορίας. Έργα των πρωτεργατών της ή επιλογές από τη σειρά έχουν δημοσιευθεί σε γλώσσες όπως η αγγλική, η ισπανική, η ιαπωνική, γλώσσες της

νοτιοανατολικής Ασίας (Bengali, Hindi, Tamil). Η Ένωση Σπουδών των Υπάλληλων Τάξεων της Λατινικής Αμερικής ιδρύθηκε το 1992 και αποτελεί ένα παράδειγμα «μεταστέγασης» του εγχειρήματος.

Η αρχική εκδοχή της «ιστορίας των υπάλληλων τάξεων» αποτελούσε προϊόν αμφισβήτησης των κυρίαρχων εκδοχών της ιστορίας της αποικιοκρατούμενης Ινδίας. Ο σταδιακός της μετασχηματισμός, η μετεξέλιξη και η «παγκοσμιοποίηση» της είχε ως αποτέλεσμα ο όρος και τα περιεχόμενά του να μετατοπισθούν ή και να αποκοπούν εντελώς από την ινδική περίπτωση. Το σημερινό πεδίο των «σπουδών των υπάλληλων τάξεων» περιλαμβάνει μελέτες σχετικές με την αποικιοκρατία, τον δυτικισμό (occidentalism), τον οριενταλισμό και τον ευρωκεντρισμό. Επίσης, περιλαμβάνει ένα πλούσιο σώμα θεωρητικού στοχασμού γύρω από την αναλυτική κατηγορία των «υπάλληλων υποκειμένων» (subaltern). Τέλος, αποτελεί σημαντικό κόμβο στις αναστοχαστικές προσεγγίσεις για το νεωτερικό μοντέλο της ιστορίας και της παραγωγής της ιστορικής γνώσης ενώ θεωρείται στενός διανοητικός συγγενής, αν όχι ο βασικός πρόγονος, του πεδίου των «μετα-αποικιακών σπουδών» (postcolonial studies).

Ο μετασχηματισμός μιας «τοπικής» ιστορίας και ιστοριογραφίας σε πεδίο δι-επιστημονικού θεωρητικού στοχασμού διεθνούς εμβέλειας αποτελεί ένα σύνθετο και ενδιαφέρον φαινόμενο. Ανακλά σε μεγάλο βαθμό, τους αναπροσανατολισμούς της ιστορικής σκέψης στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, τις επαναπροσεγγίσεις του μαρξισμού, την διαπραγμάτευση της δυτικής νεωτερικότητας αλλά κυρίως την αναγκαιότητα ανάλυσης ενός πλανητικού καπιταλισμού του οποίου οι καταβολές περιλαμβάνουν την αποικιοκρατία. Σ' αυτό το σύνθετο τοπίο, τρία ζητήματα, εκ των οποίων τα δύο είναι συνδεδεμένα με αναγνώσεις του έργου του Αντόνιο Γκράμσι, κατέχουν κεντρική σημασία:

Α. το πρώτο ζήτημα αφορά στην αναλυτική κατηγορία των «υπάλληλων υποκειμένων», «ομάδων» και «τάξεων». Η διαδρομή της έννοιας στο γκραμισιανό έργο είναι μακρά και δεν είναι γραμμική. Στο *Ζήτημα του Νότου*, ένα κείμενο που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς στις θεωρητικές συζητήσεις της «υπάλληλης» και της μετα-αποικιακής ιστοριογραφίας, ο Γκράμσι αναφέρεται σε συναφή προς αυτή την κατηγορία ζητήματα όπως οι σχέσεις εξάρτησης, οι διαδικασίες περιθωριοποίησης, οι διαμεσολαβημένες αναπαραστάσεις του Νότου, η θέση των διανοουμένων. Στα πρώτα *Τετράδια της Φυλακής*, ο Γκράμσι χρησιμοποιεί την έννοια *subalterno* με την κυριολεκτική της σημασία (κατώτερος στρατιωτικός ή/και υπάλληλος) (Τετράδιο αρ. 1). Ωστόσο, επεξεργάζεται την έννοια, στη συνέχεια, προκειμένου να συμπεριλάβει τις κατηγορίες των «κατώτερων», των «εξαρτημένων», των «περιθωριοποιημένων». Υιοθετεί, σε διαφορετικά *Τετράδια* τους όρους «υπάλληλες τάξεις» αλλά και «υπάλληλες ομάδες» προκειμένου να διατηρήσει ο όρος την ευπλασία και την ευρυχωρία του (Τετράδια αρ. 3, 14, θεματικό αρ. 25). Οι γκραμισιανές «υπάλληλες κατηγορίες» παρουσιάζουν εσωτερική ποικιλία και διαφοροποιούνται ως προς τον βαθμό οργάνωσης, συνείδησης κτλ. Ωστόσο, εμφανίζονται να διαθέτουν την δυνατότητα ανατροπής των σχέσεων υπαλληλίας.

Στον πρώτο τόμο των *Subaltern Studies* (1982), ο Ranajit Guha προσέγγισε κριτικά τις κυρίαρχες εκδοχές της ιστορίας της Ινδίας. Αυτές αφορούσαν είτε σε αποικιοκρατικά (Cambridge School) είτε σε εθνικιστικά είτε σε εθνο-μαρξιστικά αφηγήματα που έστρεφαν το ενδιαφέρον τους κυρίως στους «πρωταγωνιστές» της συγκεκριμένης ιστορίας, δηλαδή τις κυρίαρχες αποικιοκρατικές τάξεις, τις ντόπιες ελίτ, την διανοήση ή σε ένα φαντασιακό «αντιστασιακό έθνος». Αποστασιοποιούμενη από όλες αυτές τις εκδοχές, μαρξιστικές και μη, η ιδρυτική ομάδα των *Subaltern Studies* αναζήτησε έναν εναλλακτικό δρόμο προσέγγισης της ιστορίας της Ινδίας. Η

θεωρητική διερεύνηση αφορούσε σε πεδία μαρξιστικής σκέψης που δεν εξαντλούνταν στην βιομηχανική Δύση αλλά και τα οποία επέτρεπαν την επαναπροσέγγιση της κοινωνικής και πολιτισμικής εμπειρίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι πρωτεργάτες της ομάδας στράφηκαν προς την γκραμσιανή σκέψη και υιοθέτησαν την αναλυτική κατηγορία των «υπάλληλων» (υποκειμένων, ομάδων ή τάξεων). Η υιοθέτηση του γκραμσιανού όρου αποτύπωνε την βούληση αποστασιοποίησης από τον οικονομικό ντετερμινισμό χωρίς να εγκαταλειφθεί η έμφαση στις συνθήκες καταπίεσης και αντίστασης. Η ευπλασία του όρου καθιστούσε εφικτή την αναψηλάφηση της αποικιοκρατικής εμπειρίας αλλά και την αναστοχαστική προσέγγιση της ίδιας της ιστορίας.

Στον πρώτο τόμο, ο Guha επεσήμανε τα έξι σημεία του γκραμσιανού προγράμματος (διαμόρφωση κατώτερων ομάδων, σύνδεση τους με κυρίαρχα σχήματα, δημιουργία κομμάτων κυρίαρχων για συναίνεση, σχηματισμούς των ίδιων των κατώτερων υποκειμένων για διεκδικήσεις, σχήματα σχετικής αυτονομίας, σχήματα πλήρους αυτονομίας) για την ιστορία των υπάλληλων τάξεων και επέμεινε στην χρησιμότητά τους. Στη δική του ανάλυση, η κατηγορία των «υπάλληλων υποκειμένων» χρησιμοποιούνταν με τρόπο που δήλωνε την εννοιολογική της εγγύτητα με τα λαϊκά στρώματα. Υπο αυτή την έννοια, το ερευνητικό του πρόγραμμα παρουσίαζε συνάφεια με την μαρξιστικής έμπνευσης αγγλοσαξωνική «ιστορία από τα κάτω» (history from below) των E.P.Thompson, Christopher Hill, Eric Hobsbawm, του περιοδικού History Workshop κτλ. Οι συγγένειες όμως ήταν εξαιρετικά εκλεκτικές γιατί, όπως θα δείξω παρακάτω, οι subalternists αμφισβήτησαν τις καθολικές νοηματοδοτήσεις τόσο του έθνους όσο και του καπιταλισμού που υπέφωσκαν στην βρετανική μαρξιστική ιστοριογραφία. Η έννοια των υπάλληλων υποκειμένων/τάξεων/ομάδων συνδέθηκε προνομιακά, στο πρώιμο έργο των subalternists, με μια κοινωνική ιστορία

των εξεγέρσεων των αγροτικών στρωμάτων κατά την αποικιοκρατία. Ο στόχος ήταν διττός: αποστασιοποίηση από το (και μαρξιστικής εκδοχής) αφήγημα του «αντιστασιακού έθνους» κατά τους αντι-αποικιακούς αγώνες αλλά και ανάδειξη των πολλαπλών μεταβλητών της «υπαλληλίας» μέσω των κατηγοριών της φυλής, της *dharma* (στις δυτικές γλώσσες μεταφράζεται ως θρησκεία) και της κάστας.

Ωστόσο, η εν εξελίξει θεωρητική, διερευνητική και αναστοχαστική συζήτηση γύρω από την αναλυτική κατηγορία των «υπάλληλων υποκειμένων» και τις γκραμσιανές κληρονομίες συνεχίστηκε. Κατά το 1985-8, η Gayatri Spivak, αφού επέκρινε την απουσία του φύλου στις αναλυτικές προσεγγίσεις της *subaltern history*, έθεσε εκ νέου το θέμα σε ένα δοκίμιο το οποίο έφερε τον τίτλο «Can the Subaltern Speak?» και το οποίο έμελλε να γίνει διάσημο. Η σ. αποπειράθηκε μια κριτική προσέγγιση των «σπουδών για τις υπάλληλες τάξεις» με βάση την μετα-στρουκτουραλιστική κριτική για το υποκείμενο. Υπογραμμίζοντας αρχικά την γκραμσιανή επισήμανση ότι «η ιστορία των υπάλληλων ομάδων είναι αναγκαστικά αποδιαρθρωμένη και αποσπασματική», η Spivak αμφισβήτησε την διαδικασία ομογενοποίησης των υπάλληλων υποκειμένων ως ουσιοκρατική, αναγωγιστική και μυθοποιητική. Επιπλέον, διατύπωσε μια σειρά μεθοδολογικών ενστάσεων σχετικά με τη δυνατότητα «ανάκλησης» του «υπάλληλου υποκειμένου» μέσα από τους λόγους των κυρίαρχων, Βρετανών αποικιοκρατών, ντόπιων ελίτ, εθνικιστών κτλ. Επαναφέροντας και αξιοποιώντας με πολύ τολμηρό τρόπο την γκραμσιανή ανάλυση για την διαμεσολάβηση των διανοουμένων στην περίπτωση των υπάλληλων τάξεων, η Spivak προβληματοποίησε την διαδικασία της εκπροσώπησης/αναπαράστασης (*representation*) μέσα από μια κριτική ανάγνωση των Φουκώ και Ντελέζ στο πλαίσιο της οποίας ανέδειξε την σύγκλιση αποικιοκρατίας και πατριαρχίας. Επιπρόσθετα, αντιμετώπισε με σκεπτικισμό την έννοια του ενιαίου υποκειμένου, μετά την

διαμεσολάβηση των αποικιακών λόγων και πρακτικών, αλλά και την δυνατότητα εκπροσώπησης/αναπαράστασης των «υπάλληλων υποκειμένων» έξω από το πλαίσιο μιας καταστατικής και σχεδόν πρωτεϊκής ετερότητας.

Το δοκίμιο της Spivak προκάλεσε έντονη συζήτηση και δέχθηκε σφοδρή κριτική σε πολλά επίπεδα. Δεν υπάρχει περιθώριο εδώ να αναφερθώ στο σύνολο των κριτικών. Θα επισημάνω μόνο τρία σημεία που έχουν σημασία για τη συνέχεια της ανακοίνωσής μου. Πρώτον, η έννοια των υπάλληλων υποκειμένων στην γκραμισιανή σκέψη είναι στενά συνδεδεμένη και απορρέει από τις δομές του καπιταλισμού ενώ η ίδια η έννοια της «υπαλληλίας» προσδιορίζει μια *σχεσιακή* πραγματικότητα. Στην προσέγγιση της Σπίβακ, υφέρπει μια πλήρης διχοτόμηση υπάλληλων και ελίτ κατηγοριών. Το αποτέλεσμα είναι παράδοξο. Εμπεριέχει την ολοκληρωτική «αυτονομία» των υπάλληλων αλλά και την οριστική σχεδόν απομόνωση τους εξαιτίας της στεγανότητας των λογοθετικών δομών. Δεύτερον, η σύνδεση που αποπειράθηκε η Spivak της γκραμισιανής ανάλυσης και του μετα-στρουκτουραλιστικού στοχασμού, εφικτή εξαιτίας της ευπλασίας των γκραμισιανών κατηγοριών στο συγκεκριμένο πεδίο της «υπαλληλίας», προβληματική σε ό,τι αφορά το συνολικό υπόβαθρο της γκραμισιανής σκέψης, όπως προανέφερα, αποτέλεσε την καταστατική συνθήκη για την μετάβαση των subaltern studies στον χώρο του κριτικού διαλόγου με την αποδόμηση και τον μετα-στρουκτουραλισμό (διαμεσολαβητής ο Αλτουσέρ;). Το γεγονός προκάλεσε έντονους διαξιφισμούς που αποτυπώθηκαν στην κριτική των Sumit Sarkar, Arif Dirlik, Aijad Ahmad και αφορούσαν στην δυνατότητα διαλόγου του μαρξισμού με τον μεταστρουκτουραλισμό, στις πολιτικές συνεπαγωγές της έννοιας των κατακερματισμένων υποκειμένων και στον ακραία προβολή της έννοιας της «διαφοράς» (λεπτομέρειες στην συζήτηση). Τρίτον, οι μεθοδολογικές και θεωρητικές

ενστάσεις της Srinak επανέφεραν στο προσκήνιο το θέμα του συνολικού προσανατολισμού του εγχειρήματος στο πλαίσιο της πειθαρχίας της ιστορίας.

B. Ανέφερα παραπάνω ότι ο όρος *subaltern history* αποτελεί ένα επιτυχημένο λογοπαίγνιο το οποίο περιλαμβάνει τόσο το αντικείμενο της έρευνας όσο και τον προσδιορισμό *μιας ή ορισμένων* ιστοριών ως «υπάλληλων» αλλά και την αναγκαιότητα αναθεώρησης της ίδιας της ιστορίας. Πραγματικά, μια από τις κεντρικές κληρονομίες του Γκράμσι στους *subalternists* είναι το αίτημα της αναζήτησης μιας *άλλης* ιστορίας διατυπωμένο σε κείμενα όπως «το Ζήτημα του Νότου» και «Σημειώσεις πάνω στην ιστορία των υπάλληλων τάξεων». Ειδικότερα, το «Ζήτημα του Νότου» απέκτησε εμβληματική θέση στην προβληματική της *subaltern history* επειδή ο Γκράμσι επεσήμαινε την εξάρτηση του Νότου από τον Βορρά, τις αναπαραστάσεις του «πρωτόγονου» Νότου αλλά και τους αποκλεισμούς που συντελούνται στο όνομα του έθνους.

Ανέφερα ότι ο Γκούχα συνέδεσε το εγχείρημα με το γκραμισιανό πρόγραμμα. Η αρχική εντύπωση ήταν ότι η *subaltern history* αποτελούσε μια δημιουργική μεταφορά της βρετανικής μαρξιστικής ιστορίας, τύπου E.P.Thompson, σε αποικιακό πλαίσιο. Πρόκειται, ωστόσο, για μια παραπλανητική εντύπωση. Η *subaltern history* συγκροτήθηκε στα διανοητικά περιβάλλοντα του κριτικού αγγλοσαξονικού μαρξισμού. Σταδιακά, διαφοροποιήθηκε σε τρία τουλάχιστον σημεία από την βρετανική μαρξιστική ιστοριογραφία: α. διαχώρισε την ιστορία της εξουσίας από τις καθολικές και γενικευτικές ιστορίες του καπιταλισμού. Προς αυτή την κατεύθυνση άλλωστε αναζήτησε την δυνατότητα συνθέσεων μεταξύ του Μαρξ και του Φουκώ, β. αποπειράθηκε μια κριτική προσέγγιση της κατηγορίας του έθνους σε συνδυασμό με την αποικιοκρατία και γ. τα ιδιαίτερα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα που αντιμετώπισε (αποικιοκρατικά αρχεία, δυτικοκεντρικά αναλυτικά σχήματα

συμπεριλαμβανομένων πτυχών του «δυτικού μαρξισμού», σχέσεις πολλαπλής υπαλληλίας) οδήγησαν τους subalternists σε ένα συνολικό αναστοχασμό για τη σχέση γνώσης/εξουσίας και τις πολιτικές της (δυτικότροπης) πειθαρχίας της ιστορίας κατά την νεωτερικότητα.

Αυτές οι ιδιαιτερότητες και οι διαφοροποιήσεις απαιτούν εκτενή ανάλυση. Θα αναφερθώ εδώ σε ορισμένα κεντρικά σημεία. Μελετώντας τις αγροτικές εξεγέρσεις, ο Γκούχα και η αρχική ομάδα των subalternists αναθεώρησαν τα διαδεδομένα σχήματα «παράδοση/νεωτερικότητα» και «κέντρο/περιφέρεια». Υποστήριξαν ότι πρόκειται για σχήματα που αναπαράγουν τις λογικές της υπαλληλίας μετατρέποντας τις μη δυτικές κοινωνίες σε «καταναλωτές της νεωτερικότητας» (βλ. Partha Chatterjee, *The Nation and its Fragments*). Στις δικές τους προσεγγίσεις, οι αγροτικές εξεγέρσεις στην Ινδία δεν αποτελούσαν εκφράσεις της παραδοσιακής κοινωνίας αλλά ήταν *σύγχρονες* της νεωτερικής αποικιοκρατίας. Επίσης, η διαδικασία της «υπαλληλίας» δεν αποτελούσε κατ' ανάγκη κατάλοιπο παραδοσιακών δομών ή ατελούς μετάβασης στον καπιταλισμό αλλά προϊόν των *νέων διευθετήσεων του πολιτικού* που εδραίωσε η αποικιοκρατία. Οι «πολλαπλές νεωτερικότητες» αποτέλεσαν κεντρικό πεδίο ανάλυσης των subalternists. Εδραιώθηκε σταδιακά η πεποίθηση ότι μια παγκόσμια ιστορία του καπιταλισμού δεν είναι απαραίτητο να αναπαράγει παντού την ίδια ιστορία της εξουσίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, η ιστορία της νεωτερικότητας απεξαρτήθηκε από μια ανάλυση στο κέντρο της οποίας η εξουσία ήταν η εξαρτημένη μεταβλητή και ο καπιταλισμός η ανεξάρτητη. Καπιταλισμός και εξουσία σταδιακά προσεγγίστηκαν ως διακριτές αναλυτικές κατηγορίες διεμβολισμένες από την εμπειρία της αποικιοκρατίας και την διαδικασία μιας «κυριαρχίας χωρίς ηγεμονία» (τόσο στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας όσο και του εθνικισμού), κατά την διάσημη πλέον διατύπωση του Ρανατζίτ Γκούχα.

Οι εξελικτικές ερμηνείες τύπου «παράδοση/νεωτερικότητα» θεωρήθηκαν απόρροια μιας θεωρίας σταδίων που απηχούσε την ευρω-κεντρική και δυτικο-κεντρική ιστορικότητα. Η έννοια του υποκειμένου προσεγγίσθηκε κριτικά σε συνδυασμό με την έννοια του «κατακερματισμού» (fragmentation) και της υβριδικότητας. Οι πολιτικές «γλώσσες» της νεωτερικότητας (συμπεριλαμβανομένου του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού) μελετήθηκαν είτε στο πλαίσιο της παραγωγής των «άλλων» είτε στις υβριδικές και πολύσημες «μεταφράσεις» τους σε επι μέρους «τοπικότητες». Αυτή η προβληματική διαμόρφωσε το έδαφος για την συνολική αναθεώρηση των δυτικών, νεωτερικών μορφών γνώσης, όπως η πειθαρχία της ιστορίας. Στο σημείο αυτό, η subaltern history συνάντησε τις σπουδές του οριενταλισμού στις οποίες κυριαρχούσε το έργο του Edward Said αλλά και την μετα-αποικιακή θεωρία.

Γ. Η στροφή της subaltern history στον χώρο της μετα-αποικιακής θεωρίας αποτελεί μια άλλη ιστορία που υπερβαίνει τις γκραμισιανές κληρονομίες και μπορεί να αποτελέσει το θέμα μιας άλλης ανακοίνωσης. Θα ολοκληρώσω εδώ την παρούσα με μια μόνο παρατήρηση. Ορισμένοι μελετητές ισχυρίζονται ότι η subaltern history αποτελούσε μια καθ' όλα αξιοπρεπή κοινωνική ιστορία μαρξιστικής υφής μέχρι την στιγμή που έμπλεξε με τις «κακές παρέες» της μετα-αποικιακής θεωρίας. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Dipesh Chakrabarty, η subaltern history εμπεριείχε εξ αρχής τους όρους της κριτικής αναθεώρησης του ιστορικού εγχειρήματος. Υπ' αυτή την έννοια, αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα απόπειρα αναστοχασμού της δυτικής αίσθησης της ιστορικότητας εντός της μελέτης της ιστορίας του παγκόσμιου καπιταλισμού στο τέλος του 20^{ου} και στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Περισσότερο ίσως από την ανάλυση των «υπάλληλων τάξεων», η ανάλυση της «υπάλληλης ιστορίας» και η απόπειρα της «απο-αποικιοποίησής» της αποτελεί την σημαντικότερη συμβολή αυτού του πεδίου σπουδών στην σύγχρονη ιστορική θεωρία.